

егемен

Азатстан

САРДАР

поэма

Қазақтың жоңғар шапқыншылығына қарсы күрестегі әйгілі қаһармандарының бірі, қолбасы – Қанжығалы Бөгенбай батыр. Ел мен жер үшін өмір бойы ат үстінен түспей, бар ғұмырын шайқаспен өткізген баба ерлігін халқымыз ғасырлар бойы жырға қосып, ұрпақтан ұрпаққа мирас етіп келеді. Батыр бейнесін құдіретті өлең тілімен де, қарасөзбен де, қылқаламмен де қанша сомдаса артықтық етпейді. Қайта бірін-бірі толықтырып, байыта түседі. Көрнекті ақын Несіпбек Айтұлының таяуда жазып бітірген “Сардар” поэмасы да міне осы Бөгенбай батыр ерлігін асқақтата жырлаған бірегей шығарма. Сондықтан да жүйрік тілімен, табиғи бояуымен, оқиғасының қоюлығымен ерекшеленетін дастанды оқырмандарымызға ұсынуды жөн көрдік.

Көсемі батырлардың қарт Бөгенбай.

I

Жырауды жаратқан ғой сөзге Құдай,
Қосылып қыл қобыздың боздауын-ай?!
Үмбетей түптен тартып толғап кетті,
Болғанын бір сұмдықтың сезді Абылай.
Жиналған билер менен өңкей батыр,
Төнгендей түнереді заманақыр.
Жыраудың соққан желдей суық сөзі,
Үйіріп қара бұлтты келе жатыр.
Езеді ауыр қайғы, еңсереді,
Ерлердің түсіп кеткен еңселері.
Жас жуып үлпілдеген ақ сақалын,
Кемсеңдеп Бұқар жырау теңселеді.
Аһ ұрған Баймұрат та, Байдалы да,
Алланың амалы жоқ байламына.

Көкшенің шоқылары ойға шомып,
Қарайды іштен тынып аймағына.
Қаралы хабар жетіп қалың елден,
Қамығып хан алдына бәрі келген.
Бурадай қаңтардағы бұрқылдайды,
Арқаның ақ бораны сары белден.
Боз қырау, бу атады кермедегі –
Аттардың алыс жолдан терлегені.
Іргесін ақ орданың үрей кернеп,
Біртіндеп шаңыраққа өрмеледі.
Дегендей ажал менен адам егіз,
Күңіреніп, бебеулейді қара қобыз.
Сексен көл мұз астында мұңға батып,
Өксиді өкіргендей атан өгіз.
Үмбетей барған сайын сұрланады,
Айтатын сұмдық еді бұл хабары.
Жаныштап қара қылды, байыз таппай,
Саусағы сағақ бойлап сырғанады.
Үмбетей өзі батыр, өзі жырау,
Қатайды кәрлі қыстай көзі қырау.
Естіртіп Бөгенбайдың ақ өлімін,
Сондағы сорғалатқан сөзі мынау:
“Уа, Алатаудай Ақшадан
Асып тудың, Бөгенбай!

Болмашыдай анадан
Болат тудың, Бөгенбай!
Құбыла соққан байтақтың
Ордасындай, Бөгенбай!
Темір жұмсап, оқ атқан
Қорғасындай, Бөгенбай!
Қозы Маңырақ, Қой Маңырақ
Арасы толған көп қалмақ.
Қалмақты қуып қашырдың,
Қара Ертістен өткізіп,
Алтай тауға асырдың!
...Ей, Абылай, Абылай,
Сөзімді тыңда тағы да-ай!
Өзіңнен біраз жасы үлкен,
Дөмпеш таудай басы үлкен,
Жасыңда болған сырласың,
Үлкен де болса құрдасың,
Сексеннен аса бергенде,
Қайырылмас қаза келгенде,
Батырың өлді – Бөгенбай!
Ақ туы құлағандай аспандағы,
Көзінен Абылайдың жас парлады.
Міне, енді Бөгенбайдан айырылып,
Қазақтың ұшқаны ма бастан бағы!?

Үн-түнсiз қалды отырып шөккен нардай,
Өкiткен өзегiнен шоқ тамғандай.
Тоқтады қара қобыз ыңыранып,
Қайғының қаралы үнiн төккен зарлай.
Сырғанап омырауға көз жастары,
Келгендер көңiл айтып, сөз бастады.
Қайырды сөз аяғын барып-барып,
Алдымен Бұқар жырау жүз жастағы.
Абылай не заманда тiлге келдi,
Күрсiнiп бiр сөйледi, бiр бөгелдi.
Қимайды өлдi деуге көңiл, шiркiн,
Кешегi көз алдында жүрген ердi.
Қиналып, қимағанмен жоқ Бөгенбай,
Тәңiрге айта алады өкпе қандай?
Күңiренiп көк аспан да көппен бiрге,
Бiр сәтке хас батырды жоқтағандай.
Амал жоқ ажал жетiп өлгендерге,
Қалады қу сүйегi көмген жерде.
Ес жиып, еңсе тiктеп, кең толғанып,
Абылай көңiл айтты келгендерге.
Жалғыздық көредi екен адам басы,
Болмаса арқа сүйер замандасы.
Қырық күн дауыс айтып қатын-қалаш,
Жоқтады Бөгенбайды хан ордасы.

Өткенге көз жіберіп оңды-солды,
Қырық күн хан Абылай ойға шомды.
Іздеді аласұрып батырларын,
Бастайтын қарақұрым қалың қолды.

II

Қаһары қалың қолға татығандай,
Туар ма енді қайтып батыр ондай!?
Батырлық бабасынан желі тартқан,
Аруағын бүкіл қазақ шақырардай.
Арғында арғы түбі – Қанжығалы,
Естісе елең еткен ел құлағы.
Атысқа, шабысқа да бірдей мықты,
Аңдысқан ата жауы қан жылады.
Атасы – ер Әлдеуік қазақ асқан,
Жері жоқ батырлықтан жаза басқан.
Ежелгі Есімханның заманында,
Қатаған хан Тұрсынмен жағаласқан.
Тектілік танылмаса ерге біткен,
Не шығар қаптап жүрген боркеміктен?
Ерліктің ата жолын жалғастырған,
Туады Ақша батыр Әлдеуіктен.
Ту ұстап, тұлпар мінген батыр Ақша,
Дауылдай дүркіреген жауға шапса.
Нөкерін қасына ерген өкпелетпей,

Қылдай қып бөліп берген олжа тапса.
Демей ме төбел туар марқасқадан,
Артық боп жаратылған ол басқадан.
Сексен мың сарбаз ертіп өз соңынан,
Тұсында Тәуке ханның қол бастаған.
Ғасырлар шапқан аттай зулап өтті,
Жарысқан тұлпарларды тулақ етті.
Алланың әмірімен ер Бөгенбай,
Тұсына Абылайдың тура кепті.
Жау тисе ел шетіне әлдеқандай,
Тұрар ма еркек кіндік ерге қонбай?
Абылай тумай жатып әйгілі боп,
Үш жүзге аты шыққан ер Бөгенбай!
Жарқылдап найзағайдай алдаспаны,
Серкедей суырылып қол бастады.
Бөгенбай дөңге шықса дүбір салып,
Дұшпанның жарға бұқты жер басқаны.
Абылай не көрмеді ғұмырында,
Жоңғардың кете жаздап жұмырында.
Тұрғанда сескенбейтін қалың жаудан,
Қабанбай, Бөгенбайлар тұғырында.
Түсіріп жауға шапса жасын көктен,
Дүлейдің алған талай басын кекпен.
Өмірі өкінішсіз есіне алса,

Өңкей бір көкжалдардың қасында өткен.

Дегенге батыр өлді кім сенеді?

Көңілі қара тұман бүркенеді.

Қол бастар қаһармандар ортасында,

Орыны Бөгенбайдың бір төбе еді.

Ажал кеп көк найзасын шаншығанда,

Айтыпты ханға сәлем жан шығарда.

Емендей иілмеген есіл ердің

Ерлігі қанша жырла, таусылар ма?!

Абылай толғанады аласұрған,

Айырылып әкесіндей жанашырдан.

Енді жоқ Бөгенбайы, Қабанбайы,

Қалмақты Алтай таудан ары асырған.

Айықпай хан көңілі торығудан,

Өзегі өртенеді жалын ұрған.

Ең алғаш Бөкең еді-ау орысты да,

Еділден бері өткізбей кері қуған.

Жасында ары шапты, бері шапты,

Қара су ерлігінен теріс ақты.

Бөгенбай атой салып шыққан кезде,

Төрелер бұғып жатты жаны тәтті.

Қазақтың Тәуке өлген соң бағы қашты,

Бытырап, бордай тозып арып-ашты.

Бола алмай әкесіндей елге тұтқа,

Босбелбеу Болат ханды қара басты.
Өз Тәуке өле-өлгенше ел деп өткен,
Елінің бірлігіне шөлдеп өткен.
Дариға, оны-дағы алып тынды,
Қармақтай ілген ажал желбезектен.
Қазақты сақтап қалған сан қатерден,
Өз Тәуке атанбаған ол бекерден.
Қақ жарған хан болған соң қара қылды,
Әспеттеп төбесіне ел көтерген!
Ол заман Қалден-Серен қалмақ ханы,
Құйылып құмырсқадай жау қаптады.
Мұрнының келді ұшына қазақ жаны,
Батырлар бас қоса алмай жан-жақтағы.
Төбеден от тастаған ойраттардан,
Қалың ел қанға батып жайрап қалған.
Жасауға зеңбіректі көмектесіп,
Қалмақты қазаққа орыс айдап салған.
Қиратып керегесін ұрыс күнде,
Тағдыры елдің тұрды қыл үстінде.
Артпаса хан қауқары қарашадан,
Тізгінін ұстатады ұлыс кімге?
Батарын білгеннен соң азап-сорға,
Бас қосты Қарақұмда қазақ сонда.
Ұран сап ер Бөгенбай сол жиында:

“Жоңғарға, - деді, - жұртым, мазақ болма!”.

Көмейге ашу қысып сөз келгесін,

Батырдың өңі қалай өзгермесін?

Суырып қынабынан жарқ еткізіп,

Қылышпен бір-ақ осты өз кеудесін.

“Таласса қорқау келіп тұрағына,

Қасқыр да қам жасамай тұрады ма?

Қайтармай жаудың бетін, - деді айғайлап, —

Кірмейді мына қылыш қынабына!”.

“Айбозым, көрсеттің, - деп, - ерлігіңді!”

Сөзіне Бөгенбайдың ел жығылды.

Атады Бас батыр деп бірауыздан,

Табады одан артық енді кімді?

Жеткізіп Тәңір өзі баққа қолды,

Сол жиын бастағандай аққа жолды.

Сайланып Әбілқайыр бас қолбасшы,

“Аруақ!” деп бүкіл қазақ атқа қонды.

Быт-шыт боп дүлей дұшпан талқандалды,

Бөгенбай ерлігіне ел таңғалды.

Сай-сайға қашып-пысып қалмақ біткен,

Шешілмей белдеуінде арқан қалды.

Қазақтың қаһарланған мысы басты,

Ес кетіп, есеңгіреп, түсі қашты.

Көршіге тыныш жатқан ұрынам деп,

Бәлеге ұлы қаусар ұшырасты.
Жинады қайта бірақ қалмақ есін,
Өткізіп өздерінше хан кеңесін.
Сәмеке, Әбілқайыр, Әбілмәмбет,
Бірігіп бәтуаға келмегесін.
Белгілі болды тағы тоқтамасы,
Атадан келе жатқан тақ таласы.
Құзғынның төнгендігін қайдан көрсін,
Қарғаның кіргеннен соң боққа басы.
Абылай көктей шолып осы жайды,
Көзінен кек ұшқыны шашырайды.
Ес қатпай хандар кетсе бет-бетімен,
Дариядай дұшпан қалай тасымайды?
Оңай ма тақта отырып ел билемек,
Баладай бабын тауып әлдилемек?
Буынан биік мансап басы айналса,
Байлыққа қашан болсын хан күйлемек.
Сұрапыл қайта шапқан жаудың беті,
Халықты содан қорғау – ер міндеті.
Жағада жартас қашып құтылмайды,
Құласа опырылып жардың шеті.
Басталды бітпес майдан ұзын-сонар,
Қыс түссе қаңтардағы қызыл соғар.
Айқаспен Бөгенбайдың өмірі өтті,

Кім оның қырда жортқан ізін шалар?..

Қазақты қырсық тағы шырғаламақ,

Басынан бақ-дәулеті сырғанамақ.

Ішқұса, ызалы жау атажұртты,

Ит жеген терідей ғып жұлмаламақ.

Ұлыған үрей кернеп кең даланы,

Басынан Қаратаудың шаң борады.

Қуырып қуырдақтай жалпақ жұртты,

Сигызды бір қауызға хан-қараны.

Шетінен тұлпар мінген желді аяқты,

Шығыстан дүлей дұшпан селдей ақты.

Серкенің сақалындай бауыздалған,

Арқаның ақ көдесін қан боятты.

Токтатар Тәңір ғана тасығанды,

Қазақтың айдалада басы қалды.

Алтайды, Жетісуды, Түркістанды,

Табанда тырп еткізбей басып алды.

Қалайша қиып берер жатқа жерді,

Батырлар атой салып атқа қонды.

Шайқаста бәсентиін Малайсары,

Атылған ту сыртынан оқтан өлді.

Жығылса алтын туы желбіреген,

Ажалдан кім құтылар белгілеген?

Аңыз бар сол соғыста Малайсары,

Қазақтың өз оғынан өлді деген.
Бар сыры жетпегенмен бұрынғының,
Естиміз болғандығын ырың-жырың.
Ашылар сан сұмдықтың бетпердесі,
Тарихтың қайта түрсе шымылдығын.
Жау келсе жағаласып жұлқысқалы,
Қалады қасіреттен кім тысқары?
Қашанда сырттан келген жаудан қиын,
Іштегі ағайынның қырқысқаны.
Талайлар билік құрған өрге шығып,
Еліртіп бір бес күндік әурешілік.
Ақыры бақталасқан бәрінің де,
Түбіне жетіп тынған пендешілік.
Намысын ел қайғысы жанығанда,
Суырылды ер Бөгенбай тағы да алға.
Тимесе маңдайына қатты соққы,
Құдайын дүлей дұшпан таныған ба?
Сарбаздың қайыр күтпей қашқанынан,
Бөгенбай атой салып тастады ұран.
Ержүрек батырлардың басын қосты,
Секілді шеттерінен аш қабылан.
Бөгенбай Қабанбаймен екі арыстан,
Еңкейген екеуінен ата дұшпан.
Сілтесе найзалары қатар тиіп,

Садақтан атқан оғы қатар ұшқан.
Бөгенбай, Қабанбайдың соңына ерген
Батырлар асып туған қалың елден.
Шетінен мен атайын, сен тұр дейтін,
Найзагер, бәрі дию, бәрі мерген.
Олжабай, Наурызбай, Шөңкей, Шөрек,
Жасыбай, көкжал Барак, ер Жәнібек.
Ханкелді, Бердіқожа, Баян, Жантай,
Баймұрат, Байғозы, Атан, Райымбек.
Тілеуке, Ақтанберді, Төбет, Жадай,
Дәулетбай, Таңсыққожа, Мамыт, Мамай.
Жарылғап, Еспенбет пен ер Қасабай,
Шыңғожа, Бұқа, Жауғаш, Кенже, Ақпанбай.
Тоқтамыс, Бармақ, Досай, Сарыбай, Тайлақ,
Түрі жоқ батырлардың жаудан таймақ.
Кіші жүз табыннан бар ер Бөкенбай,
Қол бастап, бес қаруын келген сайлап!
Құжынап құмырсқадай қалың қалмақ,
Қазақтың малын да алмақ, жерін де алмақ.
Жұмылған жұдырықтай өңкей батыр,
Қалмақтың төбесіне ойран салмақ.
Қазақтың күңіреніп кең даласы,
Көрінді жер қайысқан жау қарасы.
Басталып жан шошырлық ұлы шайқас,

Талайдың кірері хақ қанға басы.
Жүн қылып жіберердей жерді тапап,
Екі жақ бір-біріне келді тақап.
Қалмақтан бір дәу шықты: “Жекпе жек!” деп,
Айғайлап Бөгенбайдың атын атап.
Аюдай күркірейді шойын қара,
Даусынан жаңғырады сайын дала.
Іркілмей Бөгенбай да қарсы шапты,
“Ит қалмақ, келсең-кел!” деп дайындала.
Шабынып, қаһар шашып қара дүлей, үрей.
Күңіреніп қазақ жағы деп шуласты:
“Иә, аруақ, өзің қолдап, бер абырой!”.
Бөгенбай жарқылдайды жай отындай,
Тажалдың тас төбесін оятындай.
Көк тұлпар ойнақтайды астындағы,
Түрі жоқ тайсалатын, таятындай.
Алдымен қалмақ кезек сұрап алды,
Көлденең ер Бөгенбай тұра қалды.
Ентелеп қарап тұрған екі жақ та,
Демдерін ішке тартып тына қалды.
Жұлдыздай жуан қалмақ ағып өтті,
Гүрзімен гүрс еткізіп соғып өтті.
Қалқанын тоса қалып қас-қағымда,
Жіберді кері серпіп нағылетті.

Бөгенбай қолына алды көк найзасын,
Асырмақ зұлым жаудан енді айласын.
Шаншыды кіндік тұстан көк сүңгіні,
Дегендей тесіп өтер жер қайдасың?
Шыбындай жаны қымбат тірі адамға,
Найзасын қарсы салды, тіреп ол да.
Тұлпарлар тізе бүкті шөке түсіп,
Күшіне алыптардың шыдаған ба?
Кім білсін қара жерді кім құшады?
Күтірлеп найзалардың сынды сабы.
Еңсеріп ер Бөгенбай бара жатса,
Қалмақ та жан бермеуге тырмысады.
Ұрғанда бірін-бірі жалтарысып,
Қақырап быт-шыт болды қалқан ұшып.
Жанталас, ойран-топыр көз ілеспес,
Жатқандай екі арыстан арпалысып.
Шайнасып, тайталасып, тік атылды,
Кім көрген мұндай сұмдық сұрапылды?!
Аспанға көк тұлпары қарғығанда,
“Ақжол!” деп ер Бөгенбай бір ақырды.
Тәңірі жебегенде - пенде күшті,
Бере ме өлмей қолдан ер жеңісті?
Көк семсер шұрқылтайдан қадалғанда,
Қан жауып, қара қалмақ ерден ұшты.

“Ит қалмақ, қайсың бар, - деп, - кәне тағы?”

Бөгенбай ашулы сөз боратады.

“Аруақ!” деп дүр сілкінді қазақ қолы,

Сиынып ауызға алып әр атаны!

Алды да жекпе-жекпен бір байқасып,

Екі жақ лап қойысты судай тасып.

Кім өліп, кім қаларын құдай білсін,

Қиямет қан майданға кірді айқасып.

Шығарды ойран-топыр шаңды аспанға,

Көк найза, есе тиіп алдаспанға.

Далада өлік қалды бырдай болып,

Аяй ма адамды адам қандасқанда.

Қоршаудан құтылатын жер қалмады,

Қырылды қынадай боп қалмақ жағы.

Көк шыбын үймеледі көздеріне,

Сазайын тартып мынау жалғандағы.

Толтырған өлікпенен жер құрсағын,

Ежелгі кім біліпті қырғын санын?

Шұбырып көз алдынан Абылайдың,

Өтуде өткен өмір – бұлдыр сағым.

Қылыштай күнде салған қайрап жауға,

Бөгенбай шайқаспаған майдан бар ма?

Сөйлейді тебіреніп тау мен дала,

Ерлігін есіл ердің ойға алғанда.

Секілді қырды шолған тау қыраны,
Жау болды ғұмыр бойы аңдығаны.
Есінде Абылайдың өзін-дағы,
Жасынан балапандай баулығаны.
Ел үшін ер Бөгенбай көрді бейнет,
Сенбейді көңілі оны өлді ғой деп.
Жорықта көк бөрідей бірге жортқан,
Ағасы үзеңгілес, қанды көйлек.
Дұшпанның әлек салып егескені,
Басынан қайран ерлер не кешпеді?
Тұрпатын Сабалақтың жазбай танып,
Соңынан ерткен Сардар емес пе еді?!
Күн кеше “Абылайлап!” шапқаны да,
Шарыштың басын доптай қаққаны да.
Қалың ел төбесіне хан көтеріп,
Бақ қонып, тақтан орын тапқаны да!
Қараса ой жіберіп әр заманға,
Жалғыздар сорлайды екен сорлағанда.
Әйгілі хан Абылай атанар ма,
Бөгенбай, Қабанбайлар болмағанда?!